

Az unitárius egyház megújrodása Lázár István püspöksége alatt.*

A leopoldi diploma 1691-ben Erdélyt a Habsburgok uralma alá vezette. Ezzel nemcsak az erdélyi fejedelemségnek, hanem Erdély önálló életének is vége lett; ilyet legalább is a 18. században nem élt, sőt sokkal alárendeltebb helyzetbe került, mint Magyarország. Nem volt elég, hogy külön kormányzánk volt, melynek kebelébe tartozott a vallásügyi bizottság, mely nem annyira a vallásügyek rendezésével, mint inkább az e tekintetben Bécsből kapott parancsok kérlelhetetlen végrehajtásával foglalkozott; nem volt elég — mondom — külön kormányzánk, hanem itt volt Nagyszébenben a katonai főparancsnokság is. Azért, hogy megvédelmezzon minket és jogainkat? Nem! hanem, hogy a mennyiben oly dolog adja elő magát, melynek végrehajtására erdélyi ember nem vállalkozik, hajtsa végre azt a katonai főparancsnok.

Erdély önállóságának megszűnése s a Habsburg-ház uralma reánk, unitáriusokra nézve a szenvedéseknek végetlen kálváriája. A 17.-ik századot Kolozsváron óvári iskolánk erőszakos elvételével zárjuk. A 18.-ik század csapást csapásra hoz, elnyomást elnyomatásra küld, úgy, hogy Isten különös gondviselésének s az őseinkben rejlett nagy lelki erőnek köszönhetjük, hogy egészen meg nem semmisültünk. Enyhületet, — enyhületet és nem igazságot — csak e század utolsó része hozott reánk. I. Lipót elvettette Kolozsvárt óvári iskolánkat; a 18. század elején III. Károly 1716—18. években a kolozsvári főtéri templomot ama plebániai

* Tanári székfoglaló; telolvastatott 1910. május 28.

Ismétlések elkerülése szempontjából itt jegyzem fel a használt forrásmunkákat. Uzoni—Kozma: Hist. Unitar. Jakab Elek: Kolozsvár tört. Legfőképen az unitárius egyház zsinati és consistoriumi eredeti jegyzőkönyvei. Mikó L.: Canon-gyűjt. A Ker. Magvetőben megjelent vonatkozó adatok. Benczédi G.: A kolozsv. unitár. kollég. vázlatos tört. Székely S. és Ferencz J.: Unitár. egyh. tört.

épülettel egyetemben, melyben egykor Socinus Faustus kémkedett Dávid Ferencz felett, hogy Blandrata halálthozó kezei közé juttassa a nagy reformatort. Eme két év alatt a kolozsvári ekklésia, mely élete, lelke, fentartója volt eddig az egész unitárius egyháznak, mely nevelte ifjainkat s bocsátotta az egyház egyetemének rendelkezésére; két év alatt — mondom — minden vagyonától megfosztatott, a szó szoros értelmében semmi nélkül hagyatott. Sok más veszteségünk között már csak a dézmanegyed elvesztése évi 15.000 frt jövedelemtől fosztatott meg. III. Károly és Mária Terézia alatt templomaink-, iskoláink-, temetőhelyeinknek a katolikusok által történt elfoglalása napirnden volt. Sokat, sokat vesztettünk anyagilag, de szellemi csapást is mértek reánk: könyveket nyomatnunk alig volt szabad, ifjaink külföldre nem mehettek, iskolákat nem építhettünk, s egy unitárius ember szellemi nivóját és műveltségét nemhogy magasabb hivatalra, hanem még falusbiróságra sem tartották elegendőnek. A nagy elnyomatás, a nagy szenvedések idején voltak ugyan nagy püspökeink, szervező talentumaink, kitartó erőink egyházunkban, mint pl. Szentábrahám Mihály és Ágh István püspökök, mindamelllett is számunk nagyon megapadt, úgy, hogy 1773-ban, mikor II. József, mint trónörökös Kolozsvárt jártában, informáltatta magát az unitáriusok létszámáról, csak 7642 családfőről és összesen 30 ezer unitárius lélekről szólhattunk. 1716 óta kolozsvári és tordai gimnáziumaink még csak megvoltak valahogy s az elemi oktatáson is segítettek úgy, a mint lehetett, de új templonépítésről egész II. József uralkodásának kezdetéig — legalább a mennyire az adatoknak utána járhattam — egyházunkban sehol még csak említés sincsen. Bizonyára tudták elődeink, hogy új templomokat a III. Károly és Mária Therézia idejében nem maguknak, hanem másoknak építettek volna. Sőt maga II. József is azt rendelte még 1787-ben is, hogy a mely községben két felekezet van, a meglevő templomban tartsák mindketten az istentiszteletüket, s hogy ne lehessen két templom, ezért nem kell az újnak építésére segédkezet nyújtani. Lehet, az vezette erre az uralkodót, hogy szokjanak hozzá a felekezetek az egymás iránti türelmességhez, de lehet az is, hogy elnyeletni akarta a nagyobb hallal a kisebbet; mindemelllett is II. József uralkodása idejére több templom építésnek és javításnak a munkába vétele kezdődik.

II. József uralkodásával új időszak nyílik meg az unitárius egyház életében; egy időszak, melyről elmondhatjuk a költővel, hogy „a kizajlott búfelhőkön szép szivárvány támad“. Az unitáriusoknak, a tőlük 1716–18. évben elvett főtéri templom- és iskolájokért 5000 frt ígértetett; ezt nem kaptuk meg soha, de legalább megszűnt a templomok, iskolák és temetőhelyek elfoglalása; sérelmeink bizonyos mértékben orvosoltattak, mert embereink előbb a kisebb, később a nagyobb hivatalokra jelöltettek. Nem bántotta elődeinket az, a miből a más két protestans felekezet nagy kérdést csinált; nem bántotta az, hogy az elrendelt hat heti oktatás miatt nem gyarapodhatott számuk; ők örültek, mint Jakab Elek találóan jegyzi meg: „hogy élniök végre megengedetett“. Szentábrahámi Mihály püspökünk „summa universae theologiae“ czimű munkájának kinyomatása megengedetett, sőt, a mi talán soha se azelőtt, se azután unitárius művel és éppen theologiai művel, meg nem esett, e munka szerény-sége, világossága és másokkal szemben tanusított türelmes írás modora okán, más felekezetek elé is legfelsőbb helyről jött ajánlat folytán, követendő példa gyanánt állíttatott.

Ágh István püspökünk, mint Mózes a Nebó hegyéről, csak benézhetett az ígért földére; a sok szenvedés, a sok pusztító láz után, mely egyházunkat érte, csak éppen hogy néhány nyugodt, mély lélekzetet vehetett s egy szebb jövő fejlődésére reménységet nyerhetett; a továbbiakban, az erős munkában már részt nem vehetett; nagy támasza, a jeles főcurator, Petrichevich-Horváth Ferencz mellől a halál 1786. januarius 21.-én elragadta.

1786. aug. 22-től Nagyajtai Lázár István foglalja el a püspöki állást s folytatja hivatalát 1811-ig. Egy negyed századra — 25 évre — terjedt püspöksége; annyi idő e diszes állásban, a mekkorát előtte még csak Beke Dániel ért el (éppen 25 év) s túllépni azon csak Almási Gergely Mihály és Ágh Istvánnak engedte meg az isteni gondviselés, előbbi 32, utóbbi 28 évig levén viszontagságos, testi, lelki erőt próbára tevő időkben egyházunk püspöke.

Lázár István püspökségének idejével új korszak nyílik meg egyházunk életében; egy korszak, a melyet *új élet kezdetének* nevezhetünk egyházunk történetében. Lázár Istvánt a nagyajtai zsinat választotta püspöknek 1786-ban; rector-professor volt a kolozsvári collégiumban s egyszersmind vice-generalis

notárius Kovácsi Tamás főjegyző mellett. Uzoni-Fosztó hangsúlyozva jegyzi meg e püspök választásáról, hogy az unitáriusoknál az volt eddig a szokás, hogy a főjegyzőt választották meg püspöknek. Nagyjátán a választást megelőzően P.-Horváth Ferencz főcurator, mint elnök előterjesztésére, tekintettel Kovácsinak öreg korára s elgyengülésére, mit ő maga is elismert és tekintettel arra, hogy az akkori súlyos és válságos időben a püspöki terhes kötelességeket megfelelően nem vihetné, előre kimondják, hogy Kovácsira nem fognak szavazatot adni. Ennél fogva egyhangulag Lázár István választatott meg. Nagy, jeles és beszélni szerető szónok volt; későbbi írók közkedveltségű és erélyes közigazgatást gyakorló embernek jellemzik. Ő egy személyben püspök s mint a jegyzőkönyvekből kiderül, Kolozsvárnak és a környékbeli ekklézsiáknak esperese, a kollégiumnál rector és professor volt, még pedig egy ideig az előde, Ágh István részére megállapított 180 mfrt évi fizetésért. 1797-ben két utóbbi hivatala alól felmentését kéri, mert „tehetetlennek látja magát püspöki sok hivatala mellett közben jövén gyakor izben esni szokott gyengélkedése is, a professori és rectori terhes hivatalokat is minden fogyatkozás nélkül folytatni“. Ez állásokból azonban, mivel más rector alatt a püspök, mint professor, nem szolgálhat, csak 1798 ban mentik fel, a mikor Körmöczi János hazajövéen Göttingából, a mathesist és fizikát, mint a püspök tantárgyait átveszi. A püspök fizetése most Lázár István személyéhez kötve 1000 mfrtban állapittatik meg. A püspököt P. Horváth Ferencz főgondnok és Zsuki László kollégiumi inspector-curator nagyra becsülték s valószínűleg nagy része van neki abban, — hiszen ő is kapott Zsukitól bizonyos hagyományt — hogy Zsuki László a vagyonát egyházunknak hagyta és hogy P. Horváth Ferencz, mint Zsuki sógora, egyezsége lépett az egyházzal arra nézve, hogy az esetben, ha a fiscus az örökséget perrel támadja meg s a vagyont el kell veszíteni, az egyház legalább is tetemes pénzbeli segedelemhez juthasson. Lázár István buzgó, erős munkás és munkabíró ember volt; püspöki vizsgálattal bejárta összes egyházközségeinket és szépen gyűjtött kolozsvári collegiumunk és a kereszturi gimnasium részére; fegyelmezte önmagát, de szigoru fegyelemben tartotta a Consistoriummal egyetértően az egyházközségeket, espereseket és belső embereket; egyes vitás kérdéseket mély bölcsességgel,

tapintatos eljárással és a dolgok szövevényébe beható elme-
lével tudott megoldani s még ellenségeit is meggyőzni. Oly
talpraesett és határozott, alkuvást nem ismerő intézkedések
tétettek alatta, melyek bármely kornak is becsületére válnának
s melyek tényleg például szolgálhatnak bármely testületnek a
szerető és bölcs kormányzásban.

Irodalmi munkája nemsok maradt hátra, e különben jeles
tehetségű, külföldön filosofiai doctoratust szerzett püspökünket
fölötte nagymértékben vette igénybe egyházunknak a megnyílt
szabadabb szellem hatásának megfelelő szervezése és közigaz-
gatása. Egyes egyházi beszédein kívül két munkáját őrizi kéz-
iratban a sz.-kereszturi gimnázium könyvtára.

Hittan tekintetében nemcsak hogy mód és alkalom nem
nyílt egyes kérdésekkel behatóan foglalkozni, — minden időt a
belső építésmunkája vevén igénybe — hanem sem eszélyes, sem
tapintatos nem lett volna most oly dolgokkal foglalkozni, melyek
létünket újra veszélyeztették volna, hiszen csak most nyerénk
engedélyt még arra is, hogy élhessünk. A mint hittételeinket
az 1579. évi Blandrata-féle hitvallás megszabta, a mint azokat
az erdő-szentgyörgyi zsinat (1618) és a dézsi egyezkedés (1638)
módosította és előírta, a mint azokat Szentábrahám Mihály
a csak nem rég (1786) kiadott „Summa universae theologiae
secundum unitarios“ czimű művében értelmezte és magyarázta;
úgy tartotta meg és úgy hagyta a későbbi időkre Lázár István
püspökségének kora is.

A külső életben, a külmissió tekintetében éppenséggel
semmit sem tehattünk azon kívül, minthogy egyszerű, szerény,
de serény munkálkodásunkkal magunkról jelt adva, magunkat és
vallásunkat ismertetni törekedtünk. Azonban nagy és lázas
munka folyt — mintha százados mulasztást visszapótolni akarna
egy hatalmas óra — benn az egyház életében, a belmissio terén.
Erre volt most a legnagyobb szükség; orvosoltatni kellett a sok
sebet, „melyet rajtunk annyian, legfőképp pedig a katolikusok
ejtettek“.

Pár panaszt csupán izeletűl megemlítek. Ilyen volt pl. az,
hogy Korondon templomozás alatt a katolikusok lövöldöztek,
s a toronyépítést akadályozták. Kőröspatakon az elvesztett templom
helyett, a r. kath. egyház nem akarta az újonnan építendőnek
felelköltségét állani. Arkoson a község külön temetőhelyet adott

a község kellős közepén a r. katolikusoknak s ezek mégis a kőröspataki plebanos biztatására az unitárius templom mellé, a bástyák tövébe temetkeztek. Ez utóbbi orvoslásáért megkeresték, nemcsak a r. kath. püspököt, hanem a külső hatóságot is, s csak így nyertek orvoslást. Sérelmünk sok volt, valamint az egyesek, úgy az egyházközségek és egyházunk egyeteme részéről is. S II. Lipót országgyűlést hivatván, és a sérelmek orvoslását is igérvén, a fejső-rákosi zsinat 1790-ben intézkedett, hogy „mind az egyeseken, mind a vallásunkon és közönségünkön esett sérelmeket — de olyanokat, melyeket bizonyítani lehet — az esperes és inspector-curator több értelmes emberrel írja össze, az egészet foglalja össze a Repres. Consistorium s azt adják be az országgyűléshez“. A sérelmek összeírására maga P. Horváth Ferencz főgondnok is tett javaslatot, de még behatóbban foglalkozott ezzel egy kiküldött bizottság, melynek javaslatához képest — megszerezvén a gubernium ajánlatát is — Lázár István püspök és Sikó István a felséges udvarhoz küldettek 1792-ben sérelmeinknek személyesen leendő előadására és azokra orvoslás kérésre. A püspök megával vitte Bécsbe M.-Vásárhelyről Kozma Mihály történetírónknak fiát is Kozma Józsefet — később jeles ügyvédet — kinek önéletiratából tudjuk meg, hogy 3 hó és 3 napig ültek Bécsben. Ez utazás költségeire a Maróthi-féle hagyományt használták fel, melyet később visszapótolni határoztak. Helyre pótolták-e? Nem tudható. Minő sérelmeink voltak felsorolva, mi volt a Bécsbe járás eredménye? Bár jelentést tett a püspök, azokat mégsem tudhatjuk; valószínűleg óvatosságból nem irták jegyzőkönyvbe, kötelesek lévén jegyzőkönyveinket a kormányzéknek beküldeni. Hogy azonban sérelmeink között az iskolaügyre kiterjeszkedtek, bizonyítja az, hogy 1792-ben az Udvarhely környéki unitárius közönség arra kérvén a Consistoriumot, hogy állittassék Székely Kereszturra egy gimnázium azok részére, kik távol vannak Kolozsvártól és Tordától, a Consistorium azt a választ adja, hogy „szorgalmatoskodott eziránt a Consistorium és a közelebb tartott országgyűlésben fel is adta ezen dolgot a közönséges egyházi sérelmek rendiben; legyen tehát az instáns környék illendő várakozásban, míg ezen feladására felsőbb rendelést vészen a Consistorium“. Hogy egyes átállásoknál, házasságkötéseknél is estek sérelmek hol egyeseken, hol lelkészeinken: erre nézve több jegyzőkönyvi pont nyújt adatot. A Consistorium

nagyon bizhatott sérelmeinknek orvoslásában, mert mindenkit azzal int türelemre, hogy várják be, míg felsőbb helyről e tekintetben rendelést veszünk. Sérelmeink azonban nem orvosoltattak, a miért Lázár István, most már egyedül, 1800-ban még egyszer Bécsbe megy. Mivel járt? azt sem tudjuk. De hogy valami nagyobb eredményt nem hozott, azt mutatták a későbbi események.

Elfoglalt vagy bomladozó templomok helyett — mert ezeket tekintették elsőnek minden helyen, nem pedig pap- és tanítólakásokat — újakat kellett építeni vagy ki kellett javítani. A pálosi és hidvégi egyházközségeink évről-évre gyengültek, már papot is alig kaptak; Lázár István mégis ezeket sem engedte, hogy keze alatt elpusztuljanak. Később elenyésztek. Mikeszáson (1810) új egyházközség alakult, ez is elenyészett azóta; Maros-Vásárhelyt (1793) Maros-Szent-Királyhoz és Szász-Régenben (1792) Kálhoz csatolva filiák alakultak. Fiátfalva sok vajudás után elszakadt Sz.-Kereszturtól és anyaegyházközséggé lett (1799), ugyszintén Csekefalva is (1804); de már nehogy mindkettő elgyengüljen, Ujszékelynek Alsó-Boldogasszonyfalvától való elszakadása s egyházközséggé alakulása meg nem engedtetett, pedig ott pap beköszöntés alkalmával még a harangkötelét is ellopták és ütőjét eldugták, csak hogy egy pap, a ki nem kizárólag az övék, be ne köszönthessen. Brassó is filiává akart alakulni, de csak később érhetette el. Nem lesz talán érdektelen megemlíteni erről a következőket. Brassóba már rég idő óta sok unitárius cseléd került udvarhelyi, fejeéri és háromszéki köreinkből s egyes családok is betelepültek. 1793-ban a Brassóban lakó székely leányok folyamodnak, hogy adjon a főconsistorium nekik fundust, a mivel ott egy házat vásároljanak s abban az istentiszteletet gyakorolhassák. A főconsistorium ezt mondá: „nem lévén erre más mód, hanem Veress Sámuel úr buzgóságból ígérte volt, hogy e szükségesen segít s már házat is alkudott volt e célra — hát kerestessenek meg az örökösök, hogy a néhainak e tervét valósítsák meg“. E határozatnak nem lett eredménye, mert 1796-ban Brassóban lakó Székely Kata jelenti a főonsistoriumnak: „hogy szolgák és szolgálók sokan vannak Brassóban s eszközölje ki a főconsistorium, hogy vehessenek egy imaházat s mivel most Johannes Stein házában tartanak istentiszteletet, eszközölje ki a guberniumnál, hogy házára eső contributiója

relaxaltassék.“ A Consistorium megdicsérvén, arra kéri Székely Katát, hogy a mig módját találná, legyen ezután is munkás, hogy imaházat szerezhessenek ; egyszersmind megbizsa a köri esperest, hogy vizsgálja meg „a könyörgők állapotjának kötelességbeli ügyeket“. Mi történt tovább: nem tudható, de 1807-ben ezt olvasuk: „Brassóban nascens ekklesia akar lenni, telket és 3 szobás lakást venni, erre kölesön 2000 frtot kér a közkassából. 200 an vannak azt írják“. A Consistorium Maurer Sándor és Donáth Mihály köri gondnokokat küldi ki, hogy vegyék számba a hiveket, foglalkozásukat s vizsgálják meg a kérdéses telket és épületet. Lázár István idejében, hogy valami egyéb történt volna e tekintetben, arra adat még nem került kezeim közé.

Templom építés és javítás, néhol templom és torony, továbbá iskola, pár helyen csak torony építés és javítás összesen 38 egyházközségünkben fordult elő. Oly összeg e téren az akkori létszámunkhoz képest, a mit csak a legújabb kor mulhat felül, csaknem háromszor akkora létszámával. Az építési engedély kérők sorát Abrudbánya és Toroczkó kezdik meg, mely helyeken a templomok a Hóra és Kloskaféle lázadás alkalmával elpusztítottak. Aztán sorra jönnek Kolozsvár, Torda, Komjástszeg, (javítás). Pipe, Tordátfalva, Alsó-Boldogasszonyfalva, H.-Almás, Héviz, Szentmiklós, Mészkö, (torony), B.-Ujfalva, Kökös, Kolozs, Aranyos-Rákos, Komod, (torony). Kilyén, Kálnok, (nagyítás). Árkos, (torony). Alsó-Rákos, Szentábrahám, Sinfalva, Lókod, Sz.-Keresztur, (torony). Szabéd, Hom.-Ujfalú, Kissolymos, Kobátfalva, Csókfalva, Atosfalva, A.-Jára, Bordos, Vargyas, Hom.-Szentmárton, Medesér, Ikland, B.-Körispatak. Egyházközségeink kivétel nélkül mind szűkös anyagi körülmények közt voltak, hisz alig van pár a fennebbiek között, mely az építkezést saját erején el tudta végezni; a legtöbb gyűjtéshez folyamodott; a hol nem volt sokia szükség, az gyűjtött csak az egyházkörben; a hol többre volt szükség, az az egyházközség az egész egyházban, avagy épen az országban rendezett gyűjtést. Egyes egyházkörben vagy az egész egyházban gyűjtésre engedélyt adni a főconsistorium vagy zsinat joga volt; országos gyűjtésre engedélyért a guberniumhoz kellett folyamodni, a hol bizony nem egyszer tagadták meg a kérést, főleg, mikor már maga a felség is most egy csehországi vagy ausztriai elégett község vagy város, majd árvíz károsult németek

javára rendelt el birodalmi gyűjtést. Gyűjtöttek 1802-ben felségrendelet folytán a Váczi siketnéma intézet alapítására is, de 1794-ben a csaknem teljesen leégett Torda javára, hol hiveink is sokat szenvedtek, már birodalmi gyűjtésről még csak szó sincs; sőt a gubernium a kolozsvári templom építésére is az országos gyűjtést megtagadta, (1794), illetve elodázta, azon az okon, hogy nem 2—3 személyt neveztek ki gyűjtőnek, hanem kerületenként neveztek ki egyeseket az alamizsna beszédésére. Igaz, hogy 1795. és 1796.-ik években egyes ekklesiáknak gyűjtés iránti engedély kérését a consistorium is megtagadta, illetve elhalasztotta, egyfelől a szűk termés miatt, másfelől pedig, mert a háborus világ miatt a hadsereg részére a mit csak lehetett, mindent össze gyűjtöttek az országban.

Nem czélom kiterjeszkedni az egyes templomok építésének történetére, de a kolozsvári templom építése annyira fontos és egész egyházunk egyetemére nézve nevezetes, hogy erről pár sorban szólanom kell. 1716 óta, mikor a főtéri templom elvéttetett, az unitáriusok, — mert módjuk sem volt az építésre, de, mert egy új templomot az elfoglalástól is lehetett félteni — magán házaknál és a mai városháza délnyugati részén levő épületben, szegénységükre való czélzással, a gunyból Salamon templomának nevezett imaházban tartották istentiszteletüket. Főgondnok P. Horváth Ferencz indítványára azonban építéshez akart kezdeni az ekklesia. Csak több tanácskozás után tudtak megállapodni abban, hogy a templomot oda építsék, a hol az ma áll, mely telket 1779-ben Nagy Mihály örökösitől 881 frt. 93 pénzen vásároltak volt meg kántori teleknek és leányiskolának. Ezeket hátra helyezték az akkori Szappan, a mai Brassai utczába. Így került a templom a Kollegium tőzszomszédságába 1792—1796 években. Az alapkö Lázár István imája mellett tétetett le. Az építés a költségvetés szerint az ácsmunkán kívül 36.789 frt. 35 krba került volna; de ezen jóval tulment s alig-alig tudta az ekklesia az építést befejezni. Gyűjtöttek e célra, de a gubernium a gyűjtést csak Erdélyben engedélyezte. Mikor meglevő pénzük elfogyott, eladták a Salamon templomát 6000 frtéért, majd rákerült a sor más házakra s „a Kismező“ nevű ifjusági játszóhelyre is, és végre a templom arany-ezüst kannáira, poharaira. Az ekklesia így is 16.000 frt. adósságot csinált. A consistorium 10.000 frt. kölcsönnel ment az ekklesia segít-

ségére — 3000 frt. kölcsönrel segítette a tordai templom építését is, — de ennek kamatait is alig tudta fizetni, pedig bizony a kamatokra az egyháznak is nagy szüksége volt. Nehezítette az építést az is, hogy a talaj hátul annyira ingoványos volt, hogy czölöpökre kellett építeni. Ezt tapasztaltuk az új kollegium építésénél is. Végre a templom felépült, büszkeségére egyházunk egyetemének is. És a jótékonyságnak, szenvedéseknek, töprengő gondolatoknak, és soha eléggé nem becsülhető kitarásnak veritékeivel megszentelve — Isten imadására is felszenteltetett.

Nevezetes ez építés, mert a lengyel unitáriusok is segítségre jöttek. Imaházukat eladták, a templom építésre áldozták s egyesült a magyar és lengyel ekklesia. Az 1660-ban beköltözött lengyel unitáriusok emlékét ma már csak az Unió-utca déli részén, a Kötő-utcán túl levő második 3 ablaku kis épület őrzi és az abban elhelyezett emléktábla. Az idő vasfoga megfogja ezt is emészteni, s akkor a lengyel eredetű unitáriusoktól nem marad más emlékünk, csak az — a mi azonban örökemlékü, a mely mind végig élni fog s mely a legnagyobb — az Augusztinovich Pál alapítványa. A magyar és lengyel unitárius ekklesia egyesülése 1793-ban történt. S ha volt régebb szász és magyar, lett magyar és lengyel unitárius egyház: 1793 óta hazánkban már csak tiszta szinmagyar unitárius egyház van.

Miért építették elődeink oly nagygyá kolozsvári templomunkat? A jövő reménységében; mert 1793-ban a kolozsvári unitáriusok összes létszáma 850 volt. Ezt igazolja az, hogy 1793-ban a felség elrendelvé, hogy Kolozsvárt, a főbiró választásnál legyenek igazságos tekintettel az unitárius hitvallásra is, sőt ezt megelőzően 1792-ben a kormánysszék rendelvé el, hogy a tisztújításnál legyenek tekintettel a négy bevett vallásra; a különböző felekezetek létszáma számba vétetvé, az unitáriusok közül 850 lélek után — Kolozsvár összes lakossága akkor 10.660 lévén, — csak egy emberünk választatott be a Tanácsba, s a négy szolgabirói állás közül egyet is meg nem nyerheténk, hanem ha szerveztetik egy ötödik, mit ajánltak is a kormánysszéknek, az részünkre kilátásba helyeztetett. Ebből legalább is a Lázár István idejében nem lett semmi.

A templomépítés után nem sok idővel a kolozsvári ekklesiának sikerült saját papilakot is szereznie, mit csaknem száz éven át nélkülözni volt kénytelen. A mai esperes-lelkészi lakást

a status vette meg tartozás fejében árverésen Ajtai János és neje Nagy Zsuzsánnától s 1801-ben, mikor az ekklésiának a statussal szemben bizonyos leszámolása megtörtént, a status átengedte a telket az ekklésiának. Ezóta lett a kolozsvári unitárius papnak újra rendes otthona, ott a templom és kollégium tőzsomszédságában.

Az ország sorsában fordulópont volt II. Lipót uralkodása, az alkotmánynak helyreállta. Az ország örömeiben az unitárius egyháznak — mint ilyenek — öröme is belevegyülhetett. Az 1791 - 92 évet egyházunk történetében gondviselészerű időnek nevezheti minden elfogulatlan történetirő. „A sors nem akarta, hogy vigasztalanul teljék el a század, melynek elején a vallásközönség mindenétől megfosztva, porigalázva és életerejében megtörve, az élővallási testületek sorából majdnem kitöröltetett. A mily kétségbeejtő és sötét volt az 1716—18, oly vidám és reményre gerjesztő az 1791—92 év! Két év temette el másfél század keresményét és sikereit, kettő adta vissza azok egy részét, de vele s általa a szivekbe az élet hitét, a küzdés bátorságát. A köny felszáradt az arcokról, a soká vérzett seb behegett a lelkekben“. Ily örömszavakban tör ki a testestől-lelkestől unitárius jeles történetirőnk, Jakab Elek. Zsuki László hagyománya s alapítólevele adta neki az örömet. És igaza volt. Az unitárius egyház megújulására senki sem tett annyit, mint Zsuki László. Csaknem 100 ezer forint értékű hagyománya óriási vagyon volt a szegénységhez, a kolduláshoz, a tengődéshez, a lenézéshez, üldözéshez szokott unitárius egyháznak! Merjen-e reményleni, higgyen-e saját szemeinek, felmerje-e emelni csüggedt fejét? Vajjon valóság-e avagy ábránd mindez?... És valóság volt. A nagy P. Horváth Ferencz hozzákezdhetett már dédelgetett eszméjének megvalósításához. A miről annyit álmodott, a miért annyit fáradott, sőt koldult is: most már hajlékot építhet a „műsáknak és erényeknek“.

Egy századdal előbb óvári iskolánkból kivezettek; a század elején a piaczi iskolánkból kivertek. 1712-ben még egy lelkes unitárius, Biró Sámuel, arról álmodozott, hogy felsőbb iskolákat kellene építenünk Háromszéken, Udvarhelyszéken és Küküllőmegyében. De már 1716 év a mink volt, attól is megfosztott. A mint lehetett, úgy huzódtunk meg a régi Belmagyar-, a mai Kossuth Lajos-utezában, a Huszár-féle telken főiskolánkkal.

Vásárolgattunk telkeket, hogy ha majd pénzünk lesz, legyen hová építeni. A szegény, őseinkkel nyomorgó, de lelkes ifjuság nem palotát várt magának, hanem csak egy kunyhót, melyben meghuzhassa magát. Ő készített magának — úgy a hogy tudott — iskolát. És büszke volt saját keze munkájára. Este pis-lákoló mécsese mellett másolta tankönyveit s boldog álmra, jövő nagy reményekről ábrándozva hajtá esendes álmra önkotta hajlékban fejét. Kora reggel elhagyván éjjeli szál-lását, künn a szabadban betűzte irott jegyzeteit. Szomorú, esüggesztő idő volt ez! S minő ellentét a mai tulusigázott igé-nyekkel szemben!? . . . „Elhulltanak legjobbjaink a hosszú harez alatt“. Nemes embereink száma az üldözések alatt nagyon megesökkent; intelligentiánk kevés volt; pap, tanító, tanárról pedig valahogy csak gondoskodni kellett. Ha nem gyarapodik az értelmiség osztálya, egyházunk összeesik, vallásunk az ellen-séges áramlatok között elenyészik. Népet nevelni, értelmiséget teremteni: *iskola* kell. Erre pedig *pénz!* És szomorú helyze-tünkben „segélni partfelé, egy csillag sem derült“. Végre jött a Zsuki hagyománya s P. Horváth Ferencz — a Zsuki sógora — megragadván az alkalmat, építtetni kezdé jó részt ez alapít-ványból, a harmadik kollégiumot. Bevégezése előtt elhalt, de munkáját, mint örökségét vette át és végezte be méltó utóda, P. Horváth Miklós s az erélyes püspök Lázár István.

Nagy, hosszas eljárás előzte meg a kolozsvári harmadik főiskola építését, míg 1801 május 10.-én hozzákezdhettek és 1806-ban bevégezték. Nem sorolom fel itt azokat, mert a mai napra egymagában az is hosszas lenne s különben is néhai Benezédi Gergely tanárunk „a kolozsvári unitárius kollégium vázlatos története“ czimü művében egy nagyobb történelem esetleges megírására, biztos és alapos kútfőre támaszkodva, a szilárd alapot lerakta. Csupán pár adatra kívánok rámutatni, melyeket nevezett munkában nem találtam meg.

Már 1779 óta hő vágya, szándéka volt az unitáriusoknak egy megfelelő főiskola építése. A főgondnok többször, sokszor sürgette ezt s e célra gyűjtést is rendeltetett el. S hogy a kollégium vagyona jobban kezeltessék, több jövedelmet hozzon, ezt elkülöni-tették a közvagyontól. Még a Zsuki-alapítvány megérkezte előtt számot vetettek, hogy mennyi pénz áll rendelkezésre iskola építésre s úgy találták, hogy van:

1. régi fundus	3367	frt	47	pénz
2. püspöki visitatiokon gyült . .	7665	„	59 ¹ / ₂	„
3. Zsuki László életében adott .	26405	„	20	„
4. ennek interesse	2968	„	51	„
együtt	40406	frt	77 ¹ / ₁	pénz

Ez összegből, melynek mint látjuk legnagyobb része szintén Zsuki vagyona s a későbbi örökségből épült fel a főiskola. A főgondnok sürgette az építést. A régi Belmagyar, mai Kossuth Lajos utczában szeretett volna egy két emeletes épületet emeltetni keletről nyugatra, nem pedig be a volt Szappan-utzába. De a papi telek és az iskola közt levő telket a Pákei öröksöktől megvenni nem lehetett. Elejtve hát e tervet, 1795 januárban, mintha érezte volna közeledő halálát, azt sürgette, hogy a Szappan utczában legalább is a templomfelőli részt építsék fel, hogy legyen bár ez készen a templommal egyidőre. Óhajlását nem teljesíthették, mert a templom építéséhez állított állások akadályul szolgáltak.

Főiskolánkban négy tanár működött, kik közül egyik a kolozsvári pap; rendesen theológiát tanított. 1805-ben szerveztetett az ötödik tanári állás, Molnos Dávid választván meg erre. De miből tartásák fenn e tanszéket? Adományokhoz fordultak. Pedig a tanári fizetés abban az időben kevés volt; még az 1806-ban történt javítással is csak 400 mfrtra ment. Szolgálhatok e helyen egy kis vigasztalással azoknak, kiket nyugtalanít a mai tanárok koronkénti folyamodása fizetésüknek koronkénti rendezése, emelése. Így volt az régen is. Lázár István püspöksége alatt legalább is ötször rendezték, emelték a fizetéseket. A Zsuki-alapítvány alig jött kezünkre, már kész volt a tanári fizetésjavításra a folyamodás és tervezet. Pedig bizony-bizony a számadások körül akkor is sok baj volt. A folyamodási okok akkor is azok voltak, mint ma: drágaság, változott viszonyok, emelkedett lakberek. 1811-ben összes professorok ujra: „a még boldog időkhez alkalmazott fizetésüknek“ felemelését kérik. S a consistorium mint mindig, most is engedte a kérésnek, Kolozsvárt 200—200, Tordán és Kereszturon 100—100 frttal emelvén fizetésüket; aztán ujra töpreng: honnan fedezze a költségeket? „E végre — határozza — vettessék ki minden ekklesiára bizonyos pénzösszeg, a papokra és mesterekre

buza rovatal. Az állandó alap gyarapítására minden kör felhivatik Körmöczy János és Szász Mózes személyes megjelenésével“. Mintha csak a mai korszakot olvasnók azzal a különbséggel, hogy ma a rovatalt nem a papok és mesterekre, hanem az államsegélyre vetjük ki és azzal, hogy ma a felemelt fizetést ki is fizetik, akkor pedig néha és némelyiknek másfél évig is kellett várnia. A tanártestületben succrescentiáról úgy gondoskodtak, hogy kiválogatván a kiváló tehetségű ifjakat, külföldi akademiára küldték 2—3 évre. Ezeknek nemcsak be kellett számolniuk koronként ott végzett tanulmányaikról, hanem az innen kapott instructióknak is eleget kellett tenniök. Ez időtájt Fúzi János, Körmöczy János és Molnos Dávid vannak, mint akadémiták feljegyezve, kik költségeiknek egy részét összekéregették a hivektől, másrészt állták a sajátjukból és segítették a közkasszából is. Utlevelet csak Bécsig kaptak s onnan, ha tovább kívántak menni — rendszeren Göttingába, — nagy investigationnak vettettek alá: ha vajjon nincsenek-e valami összeköttetésben a francziákkal. Később Székely Miklós említettik az akadémiták közt. De már ennek más története van. A Petrichevich-Horváth családdal, mely a széplaki ekklesiánknak fentartója volt, ő tartván a papot is, a Consistorium 1808-ban egyezsége lépett, hogy oda mindig oly ifju ember küldessék papnak, a ki akademiára készítendő s köteles 3 évig ott ülni, nőtlen maradni, erkölcsös életet élni, németet tanulni és annyi pénzt összegyűjteni, hogy azzal külföldön kijöhessen. Ily feltétel alatt Székely Miklós — később püspök — az első, ki Széplakra a P. Horváth család gondozása alá kerül. De 3 év alatt nem gyűjthetvén össze kellő ruházatot és pénzt, még egy évig ott marad s úgy megy külföldre. Nem hagyhatom itt megjegyzés nélkül, hogy az Egyház 1796-ban Augustinovich Pált, e későbbi nagy alapítónkat is, ki Bécsbe agensi hivatalra készült, 20 arannyal segítette „mig magát valamire fundalná“.

A tantervvel, az iskolai rend- és fegyelmi szabályokkal, iskolaidíj kérdéssel, mely 1805-ben rendeztetett először, nem kívánok itt behatóan foglalkozni; elég részletesen le vannak azok írva Benczédi G. említett művében. Csupán pár dolgot kívánok felemlíteni. A görög nyelvnek az iskolából való kiküszöbölésére irányuló szándék nem új. 1806-ban, a Repr. Consistorium a görög és zsidó nyelvet a tanítandó tantárgyak közül

kihagyta, de a főconsistorium nem járult hozzá. A katonai gyakorlatoknak a gimnasiumok életébe való bevitele sem új. 1810-ben a kormányzék amaz indokolással, hogy Erdélyből nagyon kevés magyar ifjú lép a katonai pályára, javaslatot kér a Consistoriumtól arra nézve, hogy mi módon lehetne a gimnasiumokba játék helyett, s a tanulási rend megzavarása nélkül, a katonai gyakorlatokat beviinni? A Consistorium azt határozza, hogy az igazgató beszélje meg ez ügyet a többi iskolák elöljáróival s igyekezzenek egyetértő választ adni a kormányzéknek. Minő választ adtak? nem járhattam ennek végére. A selmeczbányai bányászati és erdészeti megnyitlt akademiára csak a Consistorium ajánlatára vették fel ifjainkat. Az erdészeti pályára 1810-ben legelőször Vargyasi Máthé István ajánltatott. Jellemzőnek tartom ama tényt, hogy nemzeti önéretünknek, a magyar nyelv mívelésének újra ébredése korában, 1811-ben panaszkép adatik elő, hogy „a magyar nyelv az iskolában felette igen elhatalmazott, ez pedig árt a deáknyelvű tudományok tanításának“. Hathatósan ajánltatik is az ifjuságnak *próbaeszköz* gyanánt a latinbeszélés. Hogy az ifjak magaviselete felett, egyes, általuk választott, tehát bizalmi állásban levő nagyobb, értelmesebb tanulók, úgynevezett *juratusok* ítélkezzenek, nézetem szerint szép, jó és bevált szokás volt. Azt jelentette ez, hogy az ifjuság maga mond ítéletet azok felett, kik a *deák társaság* szabályai ellen vétének; ők mondták meg, hogy kit és milyen feltételek mellett túrnek meg maguk közt, vagy taszítanak ki saját társaságukból. Mert, hogy a kit kicsapásra ítélték, azon az ítéletet azonnal végre is hajtották, igazolja az, hogy a Consistorium 1809-ben kimondja: „hogy ha valakit a juratusok az iskolából kicsapnak, az addig ne teljesíttessék, míg a rector az ügyet meg nem vizsgálja“. Azonban oly hatásos volt a juratusok ítélete; önmaguk az ifjak által a mételynek maguk közül való eltávolítására, annyira a közszellemből folyó volt, hogy midőn egyik tanár fiát csapták ki az intézetből, ezt még a Consistorium, még reversalis mellett sem vehette vissza a *deák társaságba*, hanem kénytelen volt magántanulónak nyilvánítani; ezt is csak úgy, hogy az illető a városon „deáktársaságbeli ruhában nem járhat“. A pénzbüntetések az úgynevezett *divisio-cassába* folytak be, melyet a tanulók év végén maguk közt szétosztottak, jó ideig maga a rector is részesült ebből. De

később az ő részesezését nem tartották állásával összeférhetőnek s megszüntették.

Segélyalapja az ifjuságnak a Zsuki-alap volt, a melyre nézve 1804-ben kimondják, hogy ez alapból nem annyira jó tanulásért, hanem főleg erkölcsösségért jár a segély az ifjaknak.

A tanuló ifjuság nagy része Székelyföldről telt ki, sőt Háromszékről tömegesen jöttek tanulni. Ennek oka nem egészen a tudományssomj volt mindig, hanem az, hogy az ifjak a székely határőrvidéki katonai szolgálat alól menekülni igyekeztek. Tanulásra menni, sőt tanítónak és papnak lenni csak a székely katonai hatóság engedélyével lehetett s az ifjaknak minden tanév végével bizonyítványt kellett felmutatniok a parancsnokság előtt arról, hogy valamelyik iskolában tényleg tanulók voltak. E rendszer 1848-ig fennállt.

Mikép történt a papnevelés? Talán érdekelni fog minket röviden. Az ifjaknak a negyedik osztálytól kezdve theologiai tárgyakat is tanítottak, s a predikálásban és imádkozásban benn az intézetben magukat gyakorolni voltak kötelesek. De jó gyakorlat volt a legatio is, mely még pénzt is jövedelmezett, igaz, $\frac{2}{3}$ részben a saját és $\frac{1}{3}$ részben a divisio cassa javára. Kik a gimnáziumot elvégezték és papok akartak lenni, Koncz Boldizsár püspökségétől kezdve (1663—1684.) legalább is 3 évig tanítói hivatalt kellett viseljenek valamelyik ekkleziában, s csak azután ordináltattak lelkészeknek. Az 1733-iki kolozsvári főtanács azonban meghatározza, hogy mivel sok rendetlen és méltatlan promotio történik a szent papi hivatalra s azután functiojukban sok defectusok fordulnak elő, ezután egy mester atyafi is papságra ne administráltassék a főconsistorium vagy a zsinat előtt letett vizsgálat nélkül. Az olyan mestereket, kik méltók a papságra, a körü partialis gyűlések hozták ajánlatba erkölceikre a tudományokra való tekintettel; az esperes és assessor magukkal vitték a zsinatra és ajánlták a Consistoriumnak vizsgálat alá becsátásra. Az utasítás szerint a candidatusokat szigorú vizsgálat alá kellett venni, a vizsgálatot a püspök által erre kinevezett elnök vezette, a Consistoriumnak legalább is egy bizalmi tagja mindig jelen volt; a kérdéseket a környékbeli notariusok tették föl s ők ellenőrizték a feleletek helyességét. Vizsgálat előtt behivattak a candidatusok a gyűlés színe elé s a püspök felfejtette előttük a papi hivatal fontosságát,

árny- és fényoldalait s ezek meggondolásának ajánlása mellett bocsáttattak vizsgálatra. A vizsgálat befejezte után a püspök újra csak a gyűlés színe előtt felhívta az ifjakat, hogy ha nem érzik magukat eléggé elhatározottaknak, alkalmasoknak: mintsem szégyent hozzanak a szent papi társaságra, jobban teszik, ha most visszalépnek.

Ezután következett az illetőknek felszentelése (consecratio). Az espereseknek jogot adott az 1733. évi főconsistorium arra, hogy egyes érdemes mestereket, ha a szükség parancsolja, egyházköreibben papságra adminisztrálhassanak, de ez senkit sem mentett fel a zsinati vizsgálat alól. E rendszabályt az 1804. évi főtanács nemcsak megerősítette, hanem még sulyosbitotta is, midőn kimondta, hogy a candidatusok vizsga előtt hozzanak volt tanítóiktól tanulásukról és erkölcsükről hiteles bizonyítványt. E rendszer fennállt egész 1845-ig. A felszentelendők neveiket a zsinati jegyzőkönyvekbe bejegyezték; az ugynevezett papok anyakönyvét csak 1809-ben kezdték meg, a mikor is nevezett jegyzőkönyvekből összegyűjtötték az addig felszenteltek neveit, a mennyiben megtalálhatták s beirták az anyakönyvbe. Általában meg kell jegyezni, hogy erős, szigorú elv volt az, hogy papságra méltatlan egyén ne juthasson. A papi rendtartás és fegyelemről később fogok szólni.

Ha a mai Erzsébet-úton az unitárius ember végig sétál, alig jut eszébe, hogy a *kismező* nevű ifjúsági játszóhelyhez is elődeinknek bizonyos kétsége, szomorúsága, de eszélyessége is hozzá fűződik. E hely története is külön le van írva a Ker. Magvető 1885. évi évfolyamában. Fennebb említettem, hogy e hely a kolozsvári ekklesiától került az iskola birtokába. A tanulók mivelték, 1796-ban sánczezal vették körül, fákkal ültették be. Járványos, pestises időben menhelye volt ez az ifjúságnak. Valahogy a város tulajdonai közé jegyeztetett 1796-ban s a város már-már rendelkezni kezdett vele, mikor a Repr. Consistorium eszélyessége úgy háritotta el a veszélyt, hogy eladta azt 1810-ben 120 frtéért „Nagy Lázár felügyelő gondnoknak és Kolozsvármegye befolyásos főbirájának azon feltétel alatt, hogy az ő és felesége halála után szálljon vissza a főiskolára“. Így került 1813-ban vissza a kezünkre Molnos Dávid kérésére most maga a város jelölvén meg a *kismező* határát.

(Folyt. köv.)

CSIFÓ SALAMON.

Bölöni Farkas Sándor sirjánál

1842-ben Pálffy János küüllőmegyei követ által mondott beszéd.

Családi levéltárunkban levő vegyes iratok és alkalmi nyomtatványok között találtam meg a bölöni Farkas Sándor sirjánál mondott beszédnek egy nyomtatott példányát, mely az „Erdélyi Híradó“ 1842.-ik év, évfolyamának 11.-ik számához mint melléklet csatoltatott.

Ennek kapesán megnéztem Jakab Eleknél a „Keresztény Magvető“ V. ik évfolyamában, „Bölöni Farkas Sándor és korá“-ról irt politikai és irodalomtörténeti tanulmányát és ebben ő ugyan megemlíti, hogy a küüllőmegyei követ Pálffy János tartott a sirnál beszédet, de nem közli annak szövegét.

Megkerestettem a nemzeti Muzeum könyvtárában is az „Erdélyi Híradó“ említett számát, de annak sem volt meg az a melléklete, a mely a Pálffy beszédét foglalta volna magában.

Elhatároztam tehát e beszédet közölni; egyfelől azért, mert tudtommal a „Keresztény Magvető“ egyik évfolyamában sem közöltetett és Jakab Elek által is csak hivatkozás van rá; másfelől meg azért, mert bölöni Farkas Sándor oly kiváló egyéniség volt, a kiről a megemlékezés ismétlése csak kegyelettel tölthet el minden magyar embert, annál inkább minket székelyeket és unitariusokat, mert ő a mi vérünkéből való vér volt, kire mindig büszkék lehetünk.

Unitarius szempontból a beszédet tartó egyénisége is érdekes, mert Pálffy János nemcsak az ellenzéki szónokok jelesei közé tartozott, de az 1848/9. évi magyar képviselőház első unitarius alelnöke volt.

E jeles szónok beszéde a következő:

Midőn ezen, örömet sokkal felülmuló, megbizatásnak akarok megfelelni: hogy ünnepeljem emlékéet azon férfinak, ki rokonom vala hitben, és elvekben; bocsánatot kérek, ha a' szív gyászhangja